

ભવાઈની સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતાઓ વિશે

ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોમાં જુદાં- જુદાં લોકનાટ્યોનો ઉદ્ભવ તથા પ્રચલન જુદા- જુદા તબક્કે થયેલું છે. વિવિધ પ્રદેશોમાં તે અલગ રૂપે- રંગે ને નામે ઓળખાતું રહ્યું છે. લોકનાટ્યનો સંબંધ લોકજીવન, લોક તેમની રસરુચી અને સંવેદના સાથે રહ્યો છે. ઈસવીસન પૂર્વે ચોથી - પાંચમી સદીમાં સંસ્કૃત નાટકોનું અસ્તિત્વ હતું તેવા સંકેતો મળે છે; એ રીતે લોકનાટ્યોના પ્રચલનની, તેના અસ્તિત્વની હયાતી ઇ.સ.ની ૧૨મી સદીની આસપાસ મળે છે. પૂરા ભારત દેશમાં બે પ્રકારનાં લોકનાટ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલાં લૌકિક તથા બીજા પ્રકારનાં ધાર્મિક. ભારતની નાટ્યપરંપરામાં લોકનાટ્યોનો ઉદભવ અને સ્વરૂપ અલગ - અલગ રહ્યું છે. દક્ષિણનાં 'કુટિયટ્ટમ' જેવાં નાટ્યરૂપોનો ઉદ્ભવ ૬સમી -અગિયારમી સદીમાં થયો હતો. એટલે સમયની રીતે ભારતીય લોકનાટ્યોમાં જોઈએ તો 'કુટિયટ્ટમ' સૌથી પ્રાચીન ગણાય. આ સિવાય દક્ષિણનાં યક્ષગાન, ભામકલાપમ, ભાગવતમેલ, જેવાં લોકનાટ્ય રૂપોનો આરંભ પંદરમી - સોળમી સદીમાં જોઈ શકાય છે. આજ સમયમાં પૂર્વમાં 'અંકિયા' અને 'યાત્રા' જેવાં લોકનાટ્યોની પરંપરા ઉદભવી છે. ગુજરાતી ભવાઈનો ઉદ્ભવ સત્તરમી સદીમાં થયો હોવાનું મનાય છે.

ભવાઈ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અંગે નાટ્યવિદ કૃષ્ણકાંત કડકિયા ગુજરાતી સાહિત્યકોષ- ૩ માં વિવિધ મતો અંગેની અભ્યાસનિષ્ઠ ચર્ચા કરે છે જેમ કે; “ભવાઈ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અંગે અનેક મત પ્રવર્તે છે. કેટલાક ભવ એ શિવનું નામ છે અને તે પરથી ભવાઈ શબ્દ આવ્યાનું કહે છે. તો કોઈએ એનો અર્થ ભવની વહી, જગતનું જમા- ઉદાર પાસું, એમ કર્યો છે. ભપકો, શોભાના અર્થમાં પણ એ શબ્દ સમજાવાયો છે. છતાં ભવાયાઓ એવું દ્રઢપણે માને છે કે અંબા ભવાની આગળ તે નાય થતો. આજે પણ લોકમાતાની આગળ- રંગમંચ વગર, પ્રેક્ષકગણની વચ્ચે, વર્તુળ આકારે જગ્યા આંતરીને સંગીત, નૃત્ય તેમ સંવાદ વડે એક-મેકથી ભિન્ન પ્રસંગો, આ નાય, જેને વેશ એમ કહેવાય છે - તે ભજવાય છે. અંબામાતાના ચાચરમાં થતું તે ભાવન છે. ભાવન એટલે ભક્તિ અથવા ગુણગાન કે લીલા વિસ્તાર. આમ છતાં એના વેશો માત્ર ધાર્મિક પ્રકારના જ છે એમ નથી. એ સામાજિક તેમજ ઐતિહાસિક વગેરે પ્રકારના પણ છે. અને લોકશિક્ષણના અસરકારક માધ્યમ તરીકે પણ તેણે કામ કર્યું છે જે તેની વિશેષતા છે.”(પૃ. ૪૨૯)

ભવાઈના જન્મ અને ઉત્પત્તિ વિશે અસાઈતના જીવન સાથે જોડાયેલી કથા ઘણી ખ્યાત છે. ભવાઈના પ્રવર્તક તરીકે અસાઈત ઠાકુરને જ સર્વમાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. અસાઈત ઠાકુર ઊંઝા ગામના હેમાળા પટેલના પુરોહિત હતા. અસાઈત ઠાકુર પ્રારંભિક જીવનમાં કથા અને ગાયન-વાદનમાં નિષ્ણાત હતા. સિધ્ધપુરના મંદિરમાં તેમને તેમની આ કલાના કારણે આજીવિકા સારી રીતે પ્રાપ્ત થઈ જતી હતી. પરંતુ એકવાર તે સમયના મુસ્લિમ રાજાએ હેમાળા પટેલની પુત્રી ગંગાને બળજબરથી પોતાને ત્યાં રાખી લીધી. આથી અસાઈતે નક્કી કર્યું કે તે ગંગાને મુસલમાન રાજા પાસેથી છોડાવશે. અસાઈતે પોતાની કલાથી મુસલમાન રાજાનું મન જીતી લીધું અને

ગંગાને પોતાની પુત્રી તરીકે ઓળખાવી તેની પરત માગણી કરી. રાજાને ખબર હતી કે અસાઈત બ્રાહ્મણ છે અને ગંગા પટેલ છે આથી તેમણે એક જ થાળીમાં સાથે ખાવાની શરત રાખી. અસાઈત ઠાકુરે ગંગા માટે થઈને એકસાથે થાળીમાં ભોજન કર્યું અને ગંગાને છોડાવી. પરંતુ આથી અસાઈતનો સમાજ તેમને વટલાયેલા ગણીને નાતબહાર મૂકે છે. અસાઈત પોતાના ત્રણ પુત્રો રામલાલ, રતનલાલ, અને મદનલાલને લઈને નીકળી પડે છે. જુદી-જુદી જગ્યાએ ફરી ફરીને ગાઈ-વગાડીને લોકોના મનનું મનોરંજન કરનારા તેમણે જુદા-જુદા ૩૬૦ જેટલા વેશ લખ્યા જેને 'ભવાઈ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ભવાઈનો ખેલ કરનારા ભવાઈના કલાકારોની એક મંડળી હોય છે જેને 'પેડું' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ મંડળીમાં નવથી ઓછા નહિ અને વીસથી વધુ નહિ તેટલા લોકોની સામેલગીરી હોય છે. આ મંડળી વર્ષમાં સાતથી આઠ માસ ભવાઈની જુદા જુદા ગામોમાં ભજવણી કરે છે. કેટલાક માતાના ભક્તો હોવાથી આસો કે ચૈત્ર નવરાત્રિ અથવા જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારો પર જ ભવાઈ રમે છે. ભવાઈ રમવાનો પ્રમુખ ઉદ્દેશ માતાજીની ઉપાસના છે. કોઈપણ મંડળી વર્ષમાં પહેલીવાર જ્યારે ભવાઈના ખેલ કરવા નીકળે છે ત્યારે શરૂઆતમાં શુભ મુહૂર્તમાં માતાજીના કે ભગવાન શંકરના મંદિર સામે ભવાઈ કરીને પછી જ આગળ વધે છે. મંડળીના મુખ્ય નાયકને 'વેશગોર' કહેવામાં આવે છે. મંડળીમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા કરનારને 'કાંચળિયા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મંડળીમાં કાંચળિયાની સંખ્યા છ-સાત જેટલી હોય છે. પુરુષની ભૂમિકા કરનારને 'મૂછાળા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ભગત, ડાગળો, વિદૂષક, જૂઠણ, રંગલો, હંસાવલો, નટવો જેવી વિવિધ ભૂમિકા કરનારા પુરુષો હોય છે.

ભવાઈમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો ઉપયોગ થાય છે પરંતુ ભવાઈનો નાયક મોટાભાગે ગદ્યમાં જ બોલે છે. ભવાઈની કથાનો ઘણો ભાગ ગદ્ય ઉપરાંત પદ્યના- સવૈયા, રેખતા, દોહરા, છપ્પા, સોરઠા જેવા માત્રામેળ છંદોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ છંદો ઉપરાંત જુદા-જુદા તાલનો પણ ઉપયોગ ભવાઈમાં થાય છે. ભવાઈના વેશોમાં મૌલિકતાનું તત્વ પણ ખાસ્સું પ્રાધાન્ય ધરાવે છે તેથી તે બંધન વિનાનું અને સ્વતંત્ર છે. મૌલિક હાસ્યનિર્માણની શક્તિ દ્વારા ભવાઈ કલાકારો હાસ્યની સાથે સાથે સમાજનિર્માણ અને ધર્મ તથા લોકસંસ્કૃતિની જાળવણીનું કાર્ય પણ સુપેરે બજાવે છે. ભવાઈમાં પ્રાર્થના, ભજન, સાખી, દોહા, રેખતા વગેરેનો સમાવેશ જરૂરિયાત મુજબ કરવામાં આવે છે.

ભવાઈની ભજવણી ગામના પાદરે ખુલ્લી જગ્યામાં કે માતાના મંદિરે તો ઘણીવાર શાળાના ખુલ્લા મેદાનમાં પણ કરવામાં આવે છે. ભવાઈ રમવાની મુખ્ય જગ્યા યાચરની આજુબાજુ ચારેકોર પ્રેક્ષકો ગોઠવાઈ જાય છે અને તેની મધ્યમાં ભવાઈનો ખેલ થાય છે. ભવાઈની શરૂઆતમાં ગરબો થાય છે પછી ક્રમશઃ ભવાઈ ભજવાય છે આ અંગે ભવાઈ સ્વરૂપના ઊંડા અભ્યાસી કૃષ્ણકાંત કડકિયા નોંધે છે તેમ; “પ્રથમ ગરબા થાય છે. પછી પૂર્વરંગમાં યાચરમાં ગણેશ આવે અને કંકુ છાંટે. કાલી આવે અને તેલ સીંચી રોગ-દોગ દૂર કરે. બ્રાહ્મણ આવે, મુહૂર્ત જુએ, આશીર્વાદ આપે. ડાગલો આવે, રોગ-દોગ એ સમુદ્રમાં નાખે. પૂર્વરંગ પછી ડાગલો રંગલો થઈ જાય અને વેશ શરૂ કરતાં પહેલાં તે અથવા નાયક વસ્તુનું નિરૂપણ કરે. વેશ તેની વાર્તા અને વાર્તા તેનો વેશ, ભવાઈ વાર્તાને વેશમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. વેશોમાં એક જ પાત્ર હોય તો પણ વેશધારી વાર્તા કહી જાય, કેટલાક

અપવાદરૂપ વેશોમાં વાર્તાને બદલે અંગ-કસરતના પ્રયોગો, મદારીના ખેલો, શીશાનૃત્ય વગેરે પણ રજૂ થાય છે. પૂર્વરંગ પછી મણિયાર, ફકીર, નાયકા જેવા મુસલમાન મુખ્ય પાત્રોવાળા, શૂરો, સધરા-જેસંગ, જસમા જેવા રાજપૂત મુખ્ય પાત્રોવાળા કે વિવિધ કોમોવાળા જેવા કે, વણઝારો, કંસારો, દરજી વગેરે વેશો ભજવાય છે. ઇતિહાસ-પુરાણવિષયક વેશો દા.ત. પતાઈ રાવળ, કાન-ગોપી, બહુચર, અર્ધનારી-નટેશ્વર અને બીજાં પણ વેશો ભજવાય છે. ભવાઈ મહોત્સવને અંતે રામદેવનો વેશ થાય છે. તે પૂરો થતાં થાપા મારી, ઉતારે મંગલ દીવા પાસે માતાજીની છેલ્લી ગરબીઓ ગાઈ, ધૂધરા છૂટે છે, ત્યાં ભવાઈ પૂરી થાય છે.” (પૃ.૪૨૯-૪૩૦, ગુજરાતી સાહિત્યકોશ-૩)

ભવાઈમાં ગીતો ખાસું પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ સંગીતનું મહત્વ વધી જાય છે. સંગીતનાં ઉપલબ્ધ સાધનો જેવાં કે; તબલાં, મંજીરા, ભૂંગળ, ઝાંઝ, ધૂંધરું તથા વાજાપેટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ધ્વનિ-આયોજન તથા રસની આકર્ષક જમાવટ માટે ભૂંગળ ખૂબ જ મહત્વનું વાજિંત્ર બની રહે છે. વેશની જરૂરિયાત મુજબ અન્ય સાધનો પણ જેમ કે; વાંસળી, પાવો, રાવણહથ્થો વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે.

ભવાઈમાં વેશભૂષા મહત્વનું અંગ છે. પરંતુ ભવાઈમાં સામાન્ય પ્રજા કામ કરતી હોવાને કારણે તેની વેશભૂષા ફિલ્મોની જેમ મોંઘીદાટ નથી હોતી. એ જ રીતે રંગમંચની સજાવટ પણ સીધીસાદી અને સામાન્ય પડદાઓથી ચલાવી લેવાતી હોય છે.

ભવાઈ તેના પ્રારંભિક ઉદભવના તબક્કામાં અને પછી પણ સો-દોઢસો વર્ષ સુધી લોકોના મનોરંજનનું અગત્યનું માધ્યમ રહી છે. ફિલ્મ અને ટેલિવિઝનના આગમને ભવાઈના અસ્તિત્વને મીટાવી દીધું છે તેમ કહીએ તો ખોટું નથી. પરંતુ ભવાઈએ ઘણા લાંબા સમય સુધી લોકોના મનોરંજનની સાથે સાથે જનશિક્ષા અને કેળવણીનું પણ ઉમદા કાર્ય બજાવ્યું છે. અસાઈતના ભવાઈ વેશોમાં ધાર્મિક અને પૌરાણિક કથાઓની સાથે સાથે સાંપ્રત સમાજની પ્રવર્તમાન સામાજિક સમસ્યાઓને પણ વણી લીધી છે. આથી આવી સમસ્યાઓ પ્રતિ લોકો સંવેદનશીલ બન્યા અને જાગૃતિ આવી. સામાજિક કુરૂઢિઓ, અંધશ્રદ્ધા અને વહેમોમાંથી સામાન્ય પ્રજાને કંઈક અંશે ઉગારવાનું કાર્ય ભવાઈ સ્વરૂપે સારી રીતે બજાવ્યું છે. પરંતુ સમયાંતરે લોક મનોરંજન માટે પ્રવેશેલી અશ્લિલતાને કારણે લોકો ભવાઈથી દૂર થતા ગયા અને એમ ભવાઈને વેઠવાનું આવ્યું.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

- I. ટોપીવાળા, ચંદ્રકાંત(૧૯૯૬), ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ-૩, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- II. ત્રિપાઠી, વશિષ્ઠ નારાયણ (૨૦૦૧), ભારતીય લોકનાટ્ય (હિન્દી), વાણી પ્રકાશન.
- III. કડકિયા, કૃષ્ણકાંત (૨૦૦૬), લોકનાટ્ય ભવાઈ(હિન્દી), ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા ટ્રસ્ટ.

*****

ડૉ. પ્રવીણ વાઘેલા
એમ.એમ.ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ
રાજેન્દ્રનગર

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat